

JURJEN A. ZEILSTRA

Visser 't Hooft 1900-1985

Een leven voor de oecumene

SKAN **D**ALON
KONINKRIJK DER POSTEN

Inhoudsopgave

	VOORWOORD EN DANKBETUIGING	13
	INLEIDING: BELANG EN BEPERKING VAN EEN BIOGRAFIE	17
1	Onderwerp en achtergrond	17
2	Bestaande beschrijvingen	21
3	Methode	25
1	DE WERELD GAAT OPEN, 1900-1924	31
1.1	Inleiding	31
1.2	Een familie met status en tradities	32
1.3	Gymnasium: een kleine filosoof	39
1.4	Studententijd in Leiden: vragen en antwoorden	42
1.5	Huwelijk van twee ‘Zonnekinderen’	54
1.6	De vorming van een bevlogen jeugdwerker	58
2	DE LEERSCHOOL VAN DE INTERNATIONALE ONTMOETING: JEUGD- EN STUDENTENWERK, 1924-1939	61
2.1	Inleiding	61
2.2	Secretaris voor de YMCA in een beschadigd Europa	63
2.3	Ambassadeur voor de YMCA	72
2.4	Bruggenbouwer tussen Europeanen en Amerikanen	77
2.5	Secretaris voor de WSCF in een opnieuw bedreigd Europa	82
2.6	Geen internationaal idealisme, maar christelijk realisme	94
2.7	Een ‘Duitse revolutie’?	101
2.8	Niet de zending in	111
2.9	Secretaris van de Wereldraad van Kerken in oprichting	123
2.10	De charismatische studentenleider	140

3	OECUMENE IN OORLOGSTIJD, 1939-1945	143
3.1	Inleiding	143
3.2	Het eerste oorlogsjaar te Genève: isolement of knooppunt?	144
3.3	Het duiden van de oorlog	148
3.4	Visser 't Hooft, Karl Barth en het spreken van de kerk	152
3.5	Natuurlijke theologie: struikelblok of verbindende basis?	159
3.6	Oecumenisch werk onder vluchtelingen en krijgsgevangenen.	163
3.7	Oecumene en de vernietiging van de Joden	174
3.8	Eén kerk, één Europa: Dietrich Bonhoeffer	186
3.9	Het memorandum Von Trott zu Solz	191
3.10	De aarzelende stem van de oecumene	196
4	VAN 'GEESTELIJK CONTACT' NAAR POLITIEKE BETROKKENHEID: DE ZWITSERSE WEG, 1942-1944	199
4.1	Inleiding	199
4.2	'Holland buiten Holland'	200
4.3	Van doorgeefluik tot adviseur van de regering	204
4.4	Bezoek aan Londen, 1942	214
4.5	Organisator van de Zwitserse Weg	218
4.6	Visser 't Hooft en het Nederlandse verzet.....	220
4.7	Thema's op de Zwitserse Weg	224
4.8	Op de bres voor civiel verzet	230
4.9	De bevrijding van Nederland en de Parlementaire Enquête	238
4.10	De 'coach' van de regering	244
5	NAAR EEN WERELDRAAD VAN KERKEN: VERZOENING EN WEDEROPBOUW, 1945-1948	248
5.1	Inleiding	248
5.2	Kerken helpen bij wederopbouw.....	249
5.3	Stuttgart 1945: 'Helfen Sie uns, dass wir helfen können'	254
5.4	Vergangenheitsbewältigung: Niemöller als profeet van de oecumene	263
5.5	'We do not wish to call wrong right'	267
5.6	Diplomatie op basis van 'genuine meeting of minds'	270
5.7	Studiecentrum Bossey: Aanzet tot 'ecumenism'?	273
5.8	Amsterdam 1948: 'responsible society'	277
5.9	Twee afwijzingen zijn twee uitdagingen	283
5.10	De kordate pragmaticus	285

6	SECRETARIS-GENERAAL VAN DE WERELDRAAD VAN KERKEN, 1948-1966	290
6.1	Inleiding	290
6.2	<i>Atta</i> thuis en 'le patron' op de Wereldraad	292
6.3	Het visioen	299
6.4	Evanston 1954: Hopen, maar waarop?	304
6.5	Het 'Wächteramt' van de Wereldraad	308
	I Een moeizaam thema: Israël en de Palestijnen	312
	II Een gematigde aanpak: apartheid in Zuid-Afrika	317
	III Door het oog van de naald: de Cypruscrisis	321
	IV Procedureproblemen: de Cubacrisis	325
6.6	De onmisbaarheid van de zending.....	328
6.7	'Angry young churchmen'	337
6.8	New Delhi 1961: bekroning en vervreemding	339
6.9	Geen oecumenische consensus inzake ecclesiologie	343
6.10	De theoloog als diplomaat	355
7	KOUDE OORLOG, OECUMENE EN DE OOSTERSE-ORTHODOXIE, 1948-1966	359
7.1	Inleiding	359
7.2	Voortbouwen op oude contacten	360
7.3	Theologie en de praktijk	364
7.4	De derde weg tussen Oost en West	367
7.5	Wat kunnen de kerken voor de vrede doen?.....	369
7.6	Strategisch denker in Toronto	374
7.7	Op zoek naar heiligen in Rusland	375
7.8	De Wereldraad verrijkt?	386
7.9	Beleid in debat	389
7.10	De omstreden bruggenbouwer	398
8	ROOMS-KATHOLIEKE CONTACTEN: 'NOSTRA RES AGITUR', 1948-1969	401
8.1	Inleiding	401
8.2	Een bron van ergernis: rooms-katholieke miskennenning	402
8.3	Ecclesiologische verkenningen en het gevaar van de superkerk.....	404
8.4	Visser 't Hooft en Willebrands: twee agenda's	408
8.5	Rhodos 1959: oecumenische spelregels geschonden	412
8.6	Twee Nederlanders in strategische posities	415
8.7	Vaticanum II: 'Nostra res agitur'	420
8.8	Blijven trachten elkaar te overtuigen.....	427
8.9	Pausbezoek 1969: 'Mon nom est Pierre'	434
8.10	De architect van de haperende dialoog	437

9	ACHTERHAALD INSTITUTIONALISME?	
	DE LEVENSAVOND, 1966-1985	441
9.1	Inleiding	441
9.2	Een afscheid dat geen afscheid was	442
9.3	Uppsala 1968: het keerpunt	452
9.4	Utrecht 1972: heeft de institutionele oecumene toekomst?	459
9.5	Pelgrim te gast bij de elite en in het massatoerisme verloren ...	466
9.6	Nairobi 1975: teleurgesteld en geïsoleerd	469
9.7	Lid van de Groupe Bellerive	475
9.8	80 jaar: een toernige oude man?.....	479
9.9	Emancipatie en het vaderschap van God	485
9.10	Opnieuw: de Wereldraad en de Rooms-Katholieke Kerk	487
9.11	‘Niet bang voor de dood’	502
9.12	De ‘elder statesman’ van de oecumene.....	507
10	IN DE SPIEGEL VAN REMBRANDT	
	EN PERSPECTIEVEN VAN ANDEREN	511
10.1	Inleiding	511
10.2	‘The man of all jobs and odd jobs’ geëerd	512
10.3	De spiegel van Rembrandt.....	514
10.4	‘Mein Sach auf Nichts gestellt’	522
10.5	Bij zijn dood	526
	SLOTBESCHOUWING:	
	BALANS VAN EEN LEVEN VOOR DE OECUMENE	533
	BRONNEN EN LITERATUUR	542
1.	Geraadpleegde archieven en ongepubliceerde primaire bronnen	542
2.	Geraadpleegde mondelinge bronnen	542
3.	Geraadpleegde digitale bronnen	543
4.	Geraadpleegd werk, gepubliceerd en ongepubliceerd van W.A. Visser 't Hooft	543
5.	Geraadpleegde gepubliceerde bronnen en secundaire literatuur.....	551
6.	Geraadpleegde kranten en bladen	562
	A - Geraadpleegde kranten en bladen: personen aangehaald ...	562
	B - Andere verwijzingen kranten en bladen.....	563
	REGISTER VAN NAMEN	564

'Le chrétien sait très bien que demain ça n'ira pas mieux.
Mais il continue à espérer.' *

VISSER 'T HOOFT, 'MESSAGE PAROISSE CHÊNE-BOURG', 1973

* 'De christen weet heel goed dat het morgen niet beter zal gaan. Maar hij blijft hopen.'

HOOFDSTUK 1
De wereld gaat open
 1900-1924

1.1 Inleiding

De jeugd van Wim Visser 't Hooft speelde zich af in Haarlem in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Hij groeide op in een deftige en hechte familie, die deel uitmaakte van de sociale bovenlaag van de stad. Het gezin was remonstrants en de ouders waren voor die tijd ruimdenkend. Zij gaven hun drie zoons veel vrijheid. Toch had de volwassen Visser 't Hooft later de herinnering dat zijn jeugd zich in een wel erg rustige stad, een veilige 'bubbel' ver van het wereldgebeuren, had afgespeeld. Dat gevoel werd waarschijnlijk vooral gevoed doordat de buitenlandse uitstapjes, die de familie in de jaren voorafgaande aan de

Wim (Visser) 't Hooft - ca. 1916

oorlog nog kon maken, in de zomer van 1914 ineens onmogelijk werden: 'We zaten vast binnen onze grenzen, maar we waren ook geestelijk afgesneden van de rest van de wereld.'¹ Tegen deze achtergrond speelden de vakanties doorgebracht in de jongenskampen van de Nederlandse

¹ Visser 't Hooft, *Leren leven met de oecumene* (1986), 11.

Christen Studenten Vereniging voor Wim een grote rol. Het einde van de oorlog in 1918 betekende dat de wereld openging en er in hoog tempo nieuwe uitdagingen op zijn weg kwamen. In dit hoofdstuk gaat de aandacht uit naar de waarden die hij meekreeg en hoe hij deze persoonlijk ontwikkelde. (1.2) Tijdens zijn middelbare schooltijd, die zonder grote incidenten verliep, besteedde Visser 't Hooft veel tijd aan lezen. (1.3) Zijn persoonlijke ontwikkeling in deze tijd had een verrassende uitkomst. Hij koos voor theologie en genoot een aantal jaren van het leven als student. Welke rol speelde zijn geloof in God en welke levensopdracht ontleende hij daaraan? (1.4) In 1924 trouwde hij met Jetty, een jonge vrouw uit Den Haag. Wie was zij voor hem in deze tijd? (1.5)

1.2 Een familie met status en tradities

Vader Hendrik Philip (Hans)
(Visser) 't Hooft - 1866-1930

Moeder Jacoba Clasina (Visser)
't Hooft - Lieftinck - 1874 -1928

Willem Visser 't Hooft groeide op in een aristocratisch milieu. Zijn ouders, Hendrik Philip 't Hooft en Jacoba Clasina Lieftinck waren ontwikkelde liberale mensen met een brede culturele belangstelling. Hun zelfbewustzijn ging gepaard met een zeker natuurlijk gevoel voor stijl en een gebrek aan behoefte hun rang te etaleren, laat staan posities daarmee corresponderend te claimen. Het waren deftige patriciërs eigenlijk, niet van adel, maar 'regenten' wier voorzaten al generaties lang schijnbaar vanzelfsprekend leidinggevende functies hadden bekleed in de Nederlandse samenleving. Dat opgroeiende jongens het leerden naar voren te treden en hun woordje te zeggen sprak vanzelf. Maar binnenshuis ging het er niet erg formeel aan toe. De zoons Frans, Wim en Hans, die elkaar vrijwel permanent uitdaagden, vormden samen een pittig drietal. Frans was de oudste. Hij ontwikkelde aanvankelijk een wetenschappelijke, later een vooral

zakelijke belangstelling. De jongste zoon, Hans, was de sportman van de broers en ging medicijnen studeren. Wim was vooral geïnteresseerd in de wereld van de letteren. Hij las als jong kind al veel. Maar

in zijn schooljaren kon niemand nog vermoeden dat hij zou kiezen voor de theologie.

Wim hield net als zijn vader van familietradities en ontwikkelde al jong historisch besef. Hij interesseerde zich voor zijn afkomst. In de familie werden talloze portretten, voorwerpen en dagboeken bewaard, afkomstig van allerlei voorouders en hun buitenverblijven. Daarover werden verhalen en anekdotes verteld die hem boeiden. Later vond Visser 't Hooft het heerlijk zelf de oude familie verhalen door te kunnen vertellen aan kinderen en kleinkinderen waarbij hij graag verbanden legde met de vaderlandse- en wereldgeschiedenis. Na zijn pensionering in 1966 heeft hij zelf de familiegeschiedenis zorgvuldig uitgeplozen.² Hij vond het heel bijzonder dat de oudste voorvader van wie hij iets te weten kwam, een zekere Iman 't Hooft, geboren was in 1584, het jaar waarin Willem van Oranje werd vermoord. Deze Iman 't Hooft was touwslager in St. Maartensdijk. Zijn nazaten ontwikkelden zich in Dordrecht tot welgestelde fabrikanten in de touwindustrie.³ In 1886 moest het familiebedrijf sluiten, omdat de scheepvaart in deze tijd overging van touw op staalkabels. Aan de Visser-kant van de familie waren mannen actief in de scheepvaart. Visser 't Hooft was er trots op dat een aantal voorvaders betrokken was geweest bij de Verenigde Oost-Indische Compagnie.

In de kindertijd van Wim en zijn broers was een van de belangrijke trefpunten voor de familie het fraai in een park aan een vijver gelegen huis Bellevue in Dordrecht, waar toen twee ongetrouwde tantes Visser woonden.⁴ Wim zou nooit vergeten hoe zijn tante Marie als zeer energieke persoonlijkheid een warme ontmoetingsplaats voor de hele familie wist te maken van het statige Bellevue. De zomervakantie daar vormde voor Wim en zijn broers in hun kindertijd het hoogtepunt van het jaar. Er werden boottochten gemaakt en uitstapjes met paard-en-wagen naar de buitenplaatsen van andere rijke familieleden. Hij was helemaal ontdaan toen na de dood van tante Marie in 1913 het huis Bellevue moest worden verkocht en werd gesloopt. Om de gedachtenis aan deze tante hoog te houden en te voorkomen dat de naam 'Visser' voor de familie verloren zou gaan, besloot vader 't Hooft in 1917 deze

2 Visser 't Hooft, *Notes on the Ancestors* (1976). Zie ook: *Nederland's Patriciaat*, jg.32 (1946), 88 e.v., en over het gezin Visser 't Hooft-Boddaert. Ibidem, 100-101.

3 *Nederlands Patriciaat* (1923), 110-111.

4 Het adres was Singel 272 te Dordrecht. Het huis, dat niet meer bestaat, stond dicht bij de spoorweg en was omgeven door groen en water. Vgl. C.M.W. Visser 't Hooft, 'Een hof tot ons gerief. Een speurtocht naar 7 buitenplaatsen en hun bewoners', 2018.

naam aan de familienaam bij Koninklijk Besluit te laten toevoegen. Zo ontstond de naam Visser 't Hooft.⁵

De familie was remonstrants, maar nog niet zo lang. De keuze voor de Remonstrantse Broederschap was gemaakt door de grootvader van Wim aan vaderskant, de jurist Willem Adolph 't Hooft (1833-1922). Zijn vader was een achterneef van Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876), hofhistoricus en voorman van het Réveil, voorvechter van christelijk onderwijs en grondlegger van de antirevolutionaire politieke beweging. Deze grootvader, naar wie Wim Visser 't Hooft werd vernoemd, was de veertiende van vijftien kinderen en mocht als enige doorleren. Zijn vader zag in hem een predikant en liet hem Hebreeuwse lessen nemen, maar hij koos voor de rechtenstudie te Utrecht. Daar woonde hij ook colleges bij van de empiristische filosoof C.W. Opzoomer en deze beïnvloedde hem in liberale zin en 't Hooft begon afstand te nemen van het orthodoxe milieu waarin hij in Dordrecht was opgegroeid. In 1858 vestigde hij zich als advocaat in Den Haag, waar hij, geholpen door goede familierelaties in hoge kringen, snel carrière maakte. In 1862 werd hij secretaris van de rechtbank te 's-Gravendeel. In 1865 trouwde hij met Jacoba Visser (1840-1901), uit een rijke familie in Dordrecht, met wie hij zijn liefde voor muziek deelde. Vermoedelijk in de jaren 1880 verliet 't Hooft de Hervormde Kerk uit ergernis over de in deze kerk telkens oploeiende strijd. Hij was vijftien jaar lid van de gemeenteraad van Haarlem voor de Liberale Partij. Ook zat hij in de Provinciale Staten van Noord-Holland. Hij werd gedecoreerd als ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Zijn kleinzoon Wim bewonderde hem om zijn levenswijsheid en humoristische interventies in politieke debatten.

Grootvader 't Hooft liet in 1880 een groot huis in Haarlem bouwen, Florapark 10.⁶ Dit huis werd een belangrijke plaats van ontmoeting voor zijn drie kinderen Hans, Sophie Cornelia en Henriëtte Petronella, hun partners en kinderen, neven en nichten. Op 19 december, de verjaardag van grootvader 't Hooft, was er altijd een groot feest met een diner voor zo'n dertig gasten. Zo werd in 1908 ook zijn vijfenzeventigste verjaardag gevierd. Zes kleinzoons, onder wie Wim, werden ter opluistering van het feest verkleed als kleine koks. Grootvader hield van muziek en bezat een 'pianola' met een groot repertoire klassieken. Behalve het huis in Haar-

5 Koninklijk Besluit, 3 september 1917. Visser 't Hooft, *Notes on the Ancestors* (1976), 21-22.

6 Het pand werd samen met nummer 11 gebouwd en getekend door architect A.J. van Beek en bestaat nog steeds.

kie, afkomstig uit de WSCF, met wie hij als sinds begin jaren dertig had samengewerkt, had hem geraakt.

...met name de al te gulle waardering voor mijn werk van Robert Mackie heeft mij verbaasd en met dank vervuld dat ik bij een beweging betrokken raakte en voor een doel gebruikt ben van zo diepgaande betekenis, een beweging ook waarin zo veel mensen van compleet verschillende achtergrond tot wederzijdse interpretatie van elkaars denken gekomen zijn.¹³⁸

Het boek vormde, naast een eerbetoon, een bemoediging en een bevestiging voor een secretaris-generaal die heel goed begreep dat hij aan de laatste jaren in zijn functie was begonnen.

Terwijl de bekendheid van Visser 't Hooft in deze tijd nog steeds groeide, werd het voor hem steeds moeilijker nieuwe ontwikkelingen te duiden en zinvolle oecumenisch gefundeerde antwoorden te geven. Vanaf eind jaren vijftig werd dit al door scherpe waarnemers gesignaleerd. In een artikel in *The Observer* naar aanleiding van het tienjarig bestaan van de Wereldraad, noteerde een journalist als de klacht van een Amerikaanse hoogleraar: 'Wim thinks in slogans.'¹³⁹

Zijn zwaktes vormen de keerzijde van zijn kracht. Sommige mensen brengt hij van hun stuk met de bruske manier waarop hij zijn eigen mening onderstreept of de hunne afwijst. En hij is wel buitengewoon snel van geest, maar houdt meer van scherpomlijnde begrippen dan van subtiele onderscheidingen.¹⁴⁰

Bovenstaande was tegelijk de kracht en de zwakte van Visser 't Hooft. Zijn kracht kende hij zelf heel goed. Hij wist dat hij een goed spreker was. In 1963, bijvoorbeeld, hoorde Visser 't Hooft de beroemde Duits-Ameri-

138 Visser 't Hooft aan Dear Friends, Reinhold Niebuhr, 17 september 1963. WCC 42.0059. General correspondence 1023. '...above all Robert Mackie's all too generous appraisal of my work have made me even more deeply astonished and grateful that I have been drawn in to a movement and used for a purpose of such profound meaning and a movement in which so many of completely different backgrounds have come to an interpretation of each other's minds.'

139 *The Observer*, 6 april 1958

140 Ibidem. 'He has the defects of his virtues. He upsets some people, usually self-opiniated people, by his brusque way of insisting upon his own views or dismissing theirs. And his mind, though extremely quick, likes sharp, clear concepts more than subtle distinctions.'

Op de omslag van Time, 1961

kaanse theoloog Paul Tillich spreken op het feest ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van het weekblad *Time*, voor bijna duizend ‘celebrities’ uit de wereld van politiek, sport, film en theater. Alle nog in leven zijnde personen wier afbeelding ooit de voorkant van *Time* had gesierd waren uitgenodigd. Zelf was Visser ’t Hooft buitengewoon trots dat hij als ‘World Churchman’ op de voorkant van *Time* had gestaan met als motto ‘Second Reformation’.¹⁴¹ Maar de ‘diepzinnigheden’ van Tillich waren niet besteed aan iemand als de bokser Jack Dempsey, een van de jeugdhelden van Visser ’t Hooft. Volgens hem sloeg

Tillich de plank bij deze gelegenheid helemaal mis. Het filosofisch discours ging volstrekt over de hoofden van de beroemdheden heen. Visser ’t Hooft had maar wat graag in plaats van Tillich de gasten toegesproken met wat hij beschouwde als een verstaanbaar woord van verkondiging voor iedereen. In zijn ogen was de speech van Tillich aan het galadiner van *Time* een gemiste kans. Hij hoorde er een bevestiging in dat hij zelf terecht al jong afstand had genomen van dergelijke geleerde cultuurtheologie.¹⁴² Hij genoot toen hij tijdens het grote *Time*-gala eerst met Italiaanse actrice Gina Lollobrigida sprak, direct daarna met kardinaal Francis J. Spellman, de rooms-katholieke aartsbisschop van New York, en met de politicus Pierre Mendès France. Dat hij naast de Amerikaanse generaal en diplomaat Maxwell D. Taylor aan tafel zat, vond hij geweldig.

Maar het afscheid als secretaris-generaal van de Wereldraad naderde met een angstwekkende snelheid. Voordat het zover was werd Visser ’t Hooft, die als een van 250 personen door de Société d’études et de publications économiques tot de intellectuele elite van de wereld werd gerekend, gevraagd een enquête in te vullen, bedoeld als basis voor een artikel in het internationale blad *Réalités*.¹⁴³ Iedere respondent werd geacht op een reeks kernvragen in bondige frases boeiende antwoorden

¹⁴¹ *Time*, 8 december 1961.

¹⁴² Visser ’t Hooft, *Leren leven met de oecumene* (1968), 77-78. Over de relatie van Visser ’t Hooft met P. Tillich: Zeilstra, interview met A.H. van den Heuvel, 23 april 2013.

¹⁴³ *Réalités*, juni 1966. Kopie door Visser ’t Hooft ingevulde enquête. WCC 994.2.21/26.